

MU RUMAŠ
LEA MU IEŽAN

MU RUMAŠ
LEA MU IEŽAN

BAGADALLANGIHPA JA
OAHPAHUSEVTTOHUS

Redd Barna

super

Ovdasátni

Skábmamánu 2017 sáddejuvvon tv-ráidu «Kroppen min eier jeg» NRK Superis sin temábeivviid oktavuodas seksuála illastemiid birra. Ráidui lei stuora beroštupmi, ja skuvllat miehtá riikka leat atnui váldán Redd Barna oahpahusávdnasiid filmmaide. Maŋemus áiggiid leat mii skuvllain, mánáidgárddiin, mánáin ja váhnemiin gullan ahte oahpahusávdnasat leat buorit. Daid bokte ohppet mánát rupmaša, rájiid ja illastemiid/rohčoemiid birra, ja mánát ohppet movt sii sáhttet veahki oažžut. Rávisolbmot šaddet oadjebasabut das maid galget dahkat vai veahkehit máná gii lea rohčošeami vásihan. Mii leat maiddá mediain oaidnán máŋga ášši main mánát geat leat vásihan rohčošeami leat dieđihan dan birra maŋjel go leat oaidnán dáid filmmaid skuvllas¹.

Seksuála illasteamit mánáid vuostá dáhpáhuvet buotlágan birrasiin ja buot kultuvrrain. Temá lea tabu ja jávohisvuođa vuloš. Dat dahká ahte olu mánát geat vásihit illasteami/rohčošeami eai dieđe ahte dat lea lobiheapme, ahte sis lea riekti oažžut veahki dahje gos sii sáhttet veahki oažžut.

Dutkan čájeha ahte sámiid guovdu lea stuorát riska vásihit iešguđetlágan veahkaválddi, maiddá seksuála illastemiid, go muđui Norgga álbmoga guovdu². Dát lea seammaládje go ON álgoálbmotvuoigatvuođaid spesiálaraportteva dieđiha, namalassii ahte álgoálbmogiin lea erenoamáš stuora riska vásihit veahkaválddi ja illastemiid.³

Mánáidáittardeaddji raporta «*Alle kjenner noen som har opplevd det. Samtaler med ungdom om seksuelle krenkelser*» jagis 2018 dieđiha ahte váilot oahpahusávdnasat sámegillii iežas ja earáid rupmaša rájiid birra, veahkaválddi ja illastemiid birra ja vuoigatvuođa birra oažžut suodjalusa. Guovdageainnu nuorat muitalit raporttas ahte sii dovdet váttisin ahte muhtin dárogiel sánit eai gávdno sámegillii, ja ahte sámegielas ges leat muhtin sánit mat eai gávdno dárogillii. Nuorat lohket maid váttisin muitalit loavkašuttimiid birra sámi birrasiin, erenoamážit jus iežas fuolki daid dahká, danne go soga gudni ja áššiid siskkáldas čoavdin lea deatlaš.⁴

Redd Barna lea danne hui ilus go NRK Sápmi dál lea jorgalan animašuvdnaráiddu golmma sámegillii, ja ahte dat čájehuvvo ja lea gávdnamis Interneahthas skábmamánu 2018 rájes. Redd Barna lea jorgalahtttán bagadusgihppaga ja oahpahusávdnasiid davvisámegillii ja áigu maiddá julev- ja lullisámegillii jorgalahttit 2019 mielde. Mii sávvat ahte filmmat ja oahpahusávdnasat váikkuhit dasa ahte vel eambo mánát ja nuorat ožžot dieđuid iežaset vuoigatvuođaid, rupmaša, rájiid ja illastemiid birra, ja movt sii sáhttet veahki oažžut.

Giitu go veahkehat botket jávohisvuođa seksuála illastemiid birra!

Birgitte Lange,
Generálačálli, Redd Barna

1) TV 2 (čakčamánu 26. b. 2018) «*Denne tv-serien fikk flere barn til å varsle om seksuelle overgrep*»

2) Astrid M.A. Eriksen (2017) *Breaking the silence – Interpersonal violence and health among Sami and non-Sami. A populationbased study in Mid and Northern Norway*, Doctoral Thesis, University of Tromsø

3) United Nations (2015) *Report of the Special Rapporteur on the rights of indigenous peoples A/HRC/30/41*

4) Mánáidáittardeaddji (2018) «*Alle kjenner noen som har opplevd det. Samtaler med ungdom om seksuelle krenkelser*»

Forord

I november 2017 ble «Kroppen min eier jeg» sendt på NRK Super som en del av deres temadager om seksuelle overgrep. Serien fikk stor oppmerksomhet, og skoler over hele landet har tatt i bruk Redd Barnas undervisningsopplegg til filmene. Det siste året har vi fått tilbakemeldinger fra skoler, barnehager, barn og foreldre om at filmene og undervisningsopplegget virker. Det gir barn kunnskap om kropp, grenser og overgrep, og barna lærer hvordan de kan få hjelp. Voksne blir tryggere på hva de skal gjøre for å hjelpe et barn som er utsatt. Vi har også sett flere saker i media der barn som opplever overgrep melder ifra som et direkte resultat av å ha sett filmene på skolen¹.

Seksuelle overgrep mot barn skjer i alle miljøer og alle kulturer. Temaet er tabubelagt og omgitt av taushet. Dette gjør at mange barn som opplever overgrep ikke vet at det er ulovlig, at de har rett på hjelp, eller hvor de kan få hjelp.

Forskning viser at risikoen for å utsettes for ulike typer vold, inkludert seksuelle overgrep, er høyere i den samiske delen av befolkningen enn blant den ikke-samiske befolkningen i Norge². Dette er i tråd med en global rapport fra FNs spesialrapportør for urfolks rettigheter, som konkluderer med at urfolk er spesielt utsatt for vold og overgrep.³

Barneombudets rapport «*Alle kjenner noen som har opplevd det. Samtaler med ungdom om seksuelle krenkelser*» fra 2018 slår fast at det mangler læringsressurser på samisk om grenser for egen og andres kropp, vold og overgrep og retten til beskyttelse. Ungdommer fra Kautokeino beskriver i rapporten at de opplever det som problematisk at noen av de norske ordene ikke finnes på samisk, og at man i samisk har andre ord som ikke finnes på norsk. Ungdommene forteller også at det kan være veldig vanskelig å si ifra om krenkelser i samiske miljø, særlig hvis det begås av noen i egen slekt, fordi familiens ære og en tradisjon for å løse problemer innad i familien står sterkt.⁴

Redd Barna er derfor veldig glad for at NRK Sápmi nå har oversatt animasjons-serien til tre samiske språk, som vil bli vist og lagt ut tilgjengelig på internett i november 2018. Redd Barna har oversatt veiledningsheftet og undervisningsmateriellet til nordsamisk, og arbeider med å få det oversatt også til lulesamisk og sørsamisk i løpet av 2019. Vi håper filmene og undervisningsopplegget vil bidra til at enda flere barn og unge i Norge får kunnskap om sine rettigheter, om kropp, grenser og overgrep, og om hvordan man kan få hjelp.

Takk for at du bidrar til å bryte tausheten om seksuelle overgrep!

Birgitte Lange,
Generalsekretær, Redd Barna

1) TV 2 (26. september 2018) «Denne tv-serien fikk flere barn til å varsle om seksuelle overgrep»

2) Astrid M.A. Eriksen (2017) *Breaking the silence – Interpersonal violence and health among Sami and non-Sami. A populationbased study in Mid and Northern Norway*, Doctoral Thesis, University of Tromsø

3) United Nations (2015) *Report of the Special Rapporteur on the rights of indigenous peoples A/HRC/30/41*

4) Barneombudet (2018) «*Alle kjenner noen som har opplevd det. Samtaler med ungdom om seksuelle krenkelser*»

Jorgaleaddji ovdasátni

NRK filmmain adnojuvvojit sánit cissaskruvva ja cissasuorri vuolledábiid birra. Fágaolbmot ávžžuhivčče baicca oahpahit mánáide árbevirolaš sániid nugo ovdamearkka dihte cinni/cinná ja cillu/ cillá ja vuolledábit, vai mánát ohppet fágasániid álggu rájes juo, ja vai livččii čielggas mas lea sáhka. *Cissaskruva ja cissasuori dinggat* livččii dasto ovdamearkka dihte *vuolledáhpedagut* dahje *rohčošeapmi*. Árbevirolaš sánit, nugo dát ovdamearkkat, adnojuvvojit oahppogirjiin.

Prošeavtta birra

«Mu rumaš lea mu iežan» lea Bivrost Film, Redd Barna, NRK Super ja Mánáid-, nuoraid- ja bearaš-direktoráhta (dárogiillii oaniduvvon Bufdir) ovtas-bargoprošeakta. Ulbmilin lea juohkit mánáide dieđuid rupmaša, rájiid ja seksuála illastemiid/rohčošemiid birra njealji animašuvdnafilmma ja gullevaš bagadallangiippaga vuodul dan birra mo rávisolbmot sáhttet mánáiguin hupmat dáid birra. Filmmat sáddejuvvojedje dárogiillii NRK Superis skábmamánus 2017 go sis ledje temábeaivvit seksuála illastemiid birra, ja leat gávdnamis dáppe www.nrksuper.no ja www.reddbarna.no/jegerher

Redd Barna

NRK super

Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet

Filmmaid birra

Filmmaid váldo ulbmiljoavku leat mánát 6 jagi rájes bajás, muhto dat sáhttet maiddái heivet nuorat mánáide.

Mii ávžžuhit mánáid geahččat buot njeallje filmma, go dain čájehuvvojit iešguđetlágan dilálašvuodát ja oktiibuot addet dat buori ipmárdusa rupmaša, rájiid, veahkaválddálašvuoda/illastemiid ja dan birra mo sáhtta veahki oažžut.

Mii ávžžuhit maiddái ahte mánát gehččet filmmaid ovtas rávisolbmui.

Dát bagadallangiipa

Dáppe gávnnot rávvagiid rávisolbmuid das movt sáhtát mánáiguin hupmat rupmaša, rájiid ja seksuála illastemiid birra. Gihppagis leat evttohuuvon áššit maid sáhtta ságastallat mánáiguin, gažaldagat mat mánáin sáhttet bohciidit go leat geahččan filmmaid ja movt daid sáhtát vástidit.

Gihpa ja dan sisdoallu lea jurddašuvvon bagadussan, evttohussan ja inspirašuvdnan. Gihpa lea jurddašuvvon 2. ja 3. luohká mánáid várás, muhto sáhtta maid leat ávkkálaš reaidun ságastallamiid-da sihke boarráset ja nuorat mánáiguin.

SISDOALLU

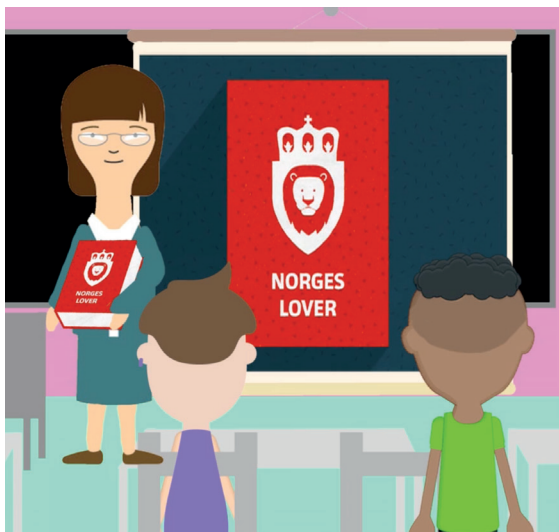
Ovdasátni	2
Oahpaheddjiide, mánáidgárdebargiide ja váhnemiidda	5
Manne ságastit mánáiguin seksuála illastemiid/rohčošemiid birra?	6
Du veahkki lea mielde eastadeame illasteami ja rohčošemi	6
Oahpahussii rávvagat: Temávahkku seksuála illasteami/rohčošemi birra	7
Episoda 1: Mu rumaš lea dušše mu	8
Episoda 2: Norgga lágat	10
Episoda 3: Ballat	12
Episoda 4: Dat ii leat goassege du sivva	13
Eará gažaldagat mat mánáin soitet leat	15
Manne lea olu rávisolbmuid mielas váttis hupmat mánáiguin seksuála illastemiid birra?	17
Oahpaheddjiide: Ráhkaneapmi oahpahussii seksuála illastemiid birra	19
Maid dagat jus máná mitala illasteami/rohčošemi birra?	21
Gos sáhttit oahppat eambo mánáid seksuála illastemiid birra?	22

Dutnje gii barggat skuvllas:

Dáppe gávnnat oahpahusevttohusaid filmmaide, ja ságastallangažaldagaid juohke filmii. Doppe leat maid rávvagat dasa movt berret ráhkkanit, ja movt sáhtát váldit vuostá ja čuovvolit mánáid mat mitalit illasteami birra.

Oahpahu seksuála illastemiid birra lea mielde deavdime čuovvovaš gelbbolašvuođamihttomeari servodatfágas: *ságastallat temáin nugo seksualitehta, rájít, veahkaváldi ja árvvusatnin/doahttaleapmi* (dás jorgaluvvon)

Dutnje gii barggat mánáidgárddis:

Mii oaivildit ahte filmmat heivejit mánáidgárdeagi boarráseamos mánáide, jus fal gehččet daid fárolaga rávisolbmuin ja ahte mánát dasto besset jurddašallat ja gažaldagaid jearrat mañnel.

Mánát soitet oaidnán filmmaid NRK Superis ja dan olis soitet sis gažaldagat maid jerret mánáidgárddis. Redd Barna lea ráhkadeame sierra bagadallanmateriála mii heive mánáidgárddis adnot filmmaid oktavuodas. Dan rádjái sávvat mii ahte don gávnnat rávvagiid dán gihppagis dasa movt sáhtát mánáidgárdemánáiguin ságastallat rupmaša, rájiid ja illastemiid birra, ja maid galggat bargat jus juoga vuorjá du.

Mánáidgárddiid ođđa rámmaplánas (mii gusto 01.08.17 rájes) čuožžu ahte «Mánáidgárdi galgá váikkuhit dasa ahte mánát oahpásmuvvet iežaset rupmašii ja ovdánahttet dihtomielašvuođa iežaset ja earáid rájiid ektui», ja ahte «Bargit galget leat dihtomielaččat dasa ahte mánát sáhttet vásihit fuolahusváilli, veahkaválddi ja rohčošemiid, ja galget diehtit mo dan sáhtta eastadit ja fuobmát».

Váhnemiidda/váhnemiid ovddasteddjiide:

Mánáin geat leat oaidnán dáid filmmaid, soitet bohciidit gažaldagat ja jurdagat. Geahča eandalii filmmaid ovttas mánáiguin, ja atte sidjiide vejolašvuođa jurddašallat ja jearrat jus lea mihkke mii bohtá millii. Gažaldagat dán gihppagis sáhttet leat vuogas ságastallanfáddán.

Buot rávisolbmuide:

Vaikko makkár sajádat dus livččii máná ektui, de lea deahtalaš ahte don heivehat fáttá daid mánáide geaiguin ieš galggat humadit, ja dilálašvuhtii mas sii leat. Atte mánáide vejolašvuođa iežaset sániiguin namahit dan maid leat oahppan, maid jerret ja guorahallet. Mii sávvat bagadus veahkeha du bures ráhkkanit deaivat mánáid ja vástidit sin gažaldagaide.

Manne ságastit mánáiguin seksuála illastemiid/rohčošemiid birra?

ON mánáidkonvenšuvdna nanne ahte buot mánáin lea riekti suodjaluvvot veahkaválddi ja illastemiid vuostá. Seksuála illasteami/rohčošemiid rihkkot mánáid vuoigatvuođaid, ja čuhcet duođalaččat mánáid rumašlaš ja psyhkalaš dearvvašvuhtii. Iskkadeamis 2015:s 18-19 jahkásaččaid gaskkas muitaledje 29 % nieiddain ja 7 % bártniin ahte sii ledje vásihan unnimusat ovttá seksuála loavkašuhhtima bajásšattadetttiin.⁵ Rohčošemiid sáhttet dáhpuhuvvat juohke sajis gos mánát leat: skuvllas, astoáiggedoaimmain, ruovttus dahje go leat fullkkiid dahje ustibiid guossis. Eanas illastemiid dahket soapmásat geaidda mánát álgoálggus leat oadjebasat. Illasteamiid ja rohčošemiid dáhpuhuvvet lagabus, ja dávjjit go mii jáhkkit.

Liikká lea dán áššis nu olu jávohisvuohta ja tabuat. Gollá gaskamearálaččat 17 jagi ovdal go illastuvvon olmmoš mitala dan birra.⁶ Sáhttet leat máŋga siva dasa go mánát eai mital illasteami birra. Muhtimat jáhkket ahte nie lea buohkaiguin, dahje sii eai dieđe ahte dat lea lobiheapme. Earát ges soitet navdit ahte dušše sii vásihit diekkáriid, ahte ii oktage ipmir, dahje ahte ii oktage sáhte veahkehit. Oallugat heahpanit ja sivahallet iežaset dan geažil mii lea dáhpuhuvvan. Illasteaddji soaitá maiddá nihtán máná, dahje máná ballá šaddat sága vuollái dahje givssiduvvot. Son soaitá ballat ahte ii oktage beroš dahje jáhke sutnje.

Lea deatlaš botket jávohisvuođa. Lea deatlaš mitalit mánáide seksuála illasteami birra, ahte dat leat lobiheapme, ahte ii goassege leat máná siva go nubbi illasta su, ja ahte sii sáhttet oažžut veahki. Diekkár máhttu addá mánáide buoret vejolašvuođa suodjalit iežaset ja mitalit veahkaválddi birra.

5) Mossige ja Stefansen (2016), Vold og overgrep mot barn og unge, Omfang og utviklingstrekk 2007–2015, <http://www.hioa.no/Om-HiOA/Senter-for-velferds-og-arbeidslivsforskning/NOVA/Publikasjoner/Rapporter/2016/Vold-og-overgrep-mot-barn-og-unge>

6) Steine et. al (2016), Langvarig taushet om seksuelle overgrep, Tidsskrift for Norsk psykologforening, Vol. 53, nummer 11, 2016, http://www.psykologtidsskriftet.no/index.php?seks_id=473209&a=3

Du veahkki lea mielde eastadeame illasteami ja rohčošemiid

Lea rávisolbmuid ovddasvástádus suodjalit mánáid illasteami vuostá. Muhto lea deatlaš ahte mánát ieža dihtet ahte dat maid sii vásihit lea boastut, ja ahte sii berrejit mitalit. Danne lea mánáiguin hupman seksuála illastemiid birra hui deatlaš oassi das ahte deavdit mánáid rievtti suodjaluvvot. Ahte rávisolbmot dihtet ahte mánát dihtet dien, sáhtta iešalddis eastadit illasteami, ja sáhtta dahkat váddaseabbon fillet mánáid. Go mánát dihtet, de sáhtta sidjiide leat álkit mitalit dan maid leat vásihan, danne go máhttet sániiguin mitalit mii lea dáhpuhuvvan, ja go dihtet geainna sáhtta hupmat, ja ahte lea vejolaš oažžut veahki.

Bahádagut/rohčošemiid dáhpuhuvvet maiddá ovttahkásaččaid gaskka. Mánát geat árrat ohppet rupmaša, rájiid ja seksuála illastemiid/rohčošemiid birra, eai máhte dušše buorebut várjalit iežaset, muhto ohppet juo bajásšattadetttiin maiddá ipmirdit ja doahhtalit earáid rájiid.

Go dáid filmmaid geahčat ovtas mánáiguin ja ságastalat singuin maŋgel, de attát mánáide deatlaš dieđuid ja máhtu. Giitu go leat mielde botkeme jávohisvuođa seksuála illastemiid/rohčošemiid birra!

GIITU

«Mu rumaš lea mu iežan» lea Bivrost Film, Redd Barna ja NRK Supera ovtasbargo-prošeakta, man ruhtadit Extra-stiftelsen ja Mánáid-, nuoraid- ja bearašdirektoráhta (dárogiel oanádus lea Bufdir).

Redd Barna ja Bivrost Film giitet prošeavtta referánsajoavkku deatlaš rávvagiid ovddas filmmaid ja bagadusgihppaga ráhkadeami oktavuodas:

Stine Kühle-Hansen, oahpaheaddji, autoriserejuvnon seksuáloahpaheaddji (NACS) ja kursaráhkadeaddji Landsforeningen mot seksuelle overgrep (LMSO) olis,

Anne Kristine Bergem, doavttir, psykiatrijaspesialista, girječállli ja ph.d.- stipendiáhtta Nuorta universitehtas, **Inger Lise Stølsvik**, jurista ja Senter mot incest og seksuelle overgrep i Telemark beaivválaš jođiheaddji, **Tom Nybø**, sexologalaš ráđđeaddi spesialista (NACS), Stiftelsen Kirkens Familievern, Sør-Rogaland, **Pia Friis**, mánáidgárdeoahpaheaddji, Kanvas kompetanse, **Svein Schøgren**, oahpaheaddji, journalista ja Utsattmann stivrajodheaddji, **Kari Stefansen**, NOVA ja NKVTS dutki.

Oahpahussii rávvagat: TEMÁVAHKKU SEKSUÁLA ILLASTEAMI/ROHCOŠEAMI BIRRA

OAHPA-
HEDDJIIIDE:

Juohke filbma bistá sullii 3 minuhta ja lea rupmaša, seksualitehta ja illasteami/rohcošeami birra. Lea deatalaš manjel ságastallat mánáiguin filmmaid birra. Mii leat ráhkadan evttohusa dasa maid sáhtta ságastallat juohke filmmaža oktavuodas, mii sáhtta leat 20-30 minuhta guhku ságastallama vuodđun.

Mii evttohit ahte čájehuvvo okta filbma hávális njealji iešguđet háve/diimmus ja ahte juohke háve ságastallabehtet, ovdamearkka dihte ovttá vahkku mielde. De ožžot mánát vejolašvuoda jurddašallat/reflekteret juohke filmmaža gaskka, ja seammás besset sii joatkit reflekterema ja ságastallama ovdal go ain gollá menddo guhkes áigi.

Rávisolbmui ii leat lohpi rohcošit mánáiguin. Rohcošit lea go rávisolbmot duohtadit/čájehit/govvejit mánáid dahje iežaset vuolledábiid (cissaskruva ja cissasuori) go leat mánáiguin fárrolaga, dahje eará dienlágan dagut.

1. EPISODA: Mu rumaš lea dušše mu! ▷ SIIDU 8	2. EPISODA: Norgga lágat ▷ SIIDU 10	3. EPISODA: Ballat ▷ SIIDU 12	4. EPISODA: Ii leat goassege du sivva ▷ SIIDU 13
TEMÁ: <ul style="list-style-type: none">• Don mearridat ieš du iežat rupmaša badjel.• Rupmašis leat dus olu buorit dovddut.• Jus oktage dahká juoidá du rupmašiin mii ii leat lohpi, dahje maid don it hálit, de fertet muitalit.	TEMÁ: <ul style="list-style-type: none">• Norgga lágat gusket buohkaide. Norgga lágat mearridit maid ii leat lohpi bargat.• Norgga lágat mearridit ahte rávisolbmot galget várjalit mánáid, ja ahte rávisolbmot eai oaččo soardit eai ge bávččagahttit mánáid.• Rávisolbmui ii leat lohpi rohcošit mánáiguin. Rohcošit lea go rávisolbmot duohtadit/čájehit/govvejit mánáid dahje iežaset vuolledábiid (cissaskruva ja cissasuori) go leat mánáiguin fárrolaga, dahje eará dienlágan dagut.	TEMÁ: <ul style="list-style-type: none">• Maid sáhtát don bargat jus balat juogamas, dahje jus muhtin balddiha dahje nihtta du?• Maid dárbbasat don vai dovddat iežat oadjebassan?	TEMÁ: <ul style="list-style-type: none">• Ii leat goassege du sivva jus rávisolbmot rohcošit duinna.• Geainna sáhtát hupmat jus dus lea váivves čiegusvuolta?• Leage buorre ustit!

Episoda 1: MU RUMAŠ LEA DUŠŠE MU

TEMÁ

- Don mearridat ieš iežat rupmaša badjel.
- Rupmašis leat dus olu buorit dovddut.
- Jus oktage dahká juoidá du rupmašiin mii ii leat lohpi, dahje maid don it hálit, de fertet mitalit.

Digaštallangažaldagat:

1. GEARDDUHEAPMI

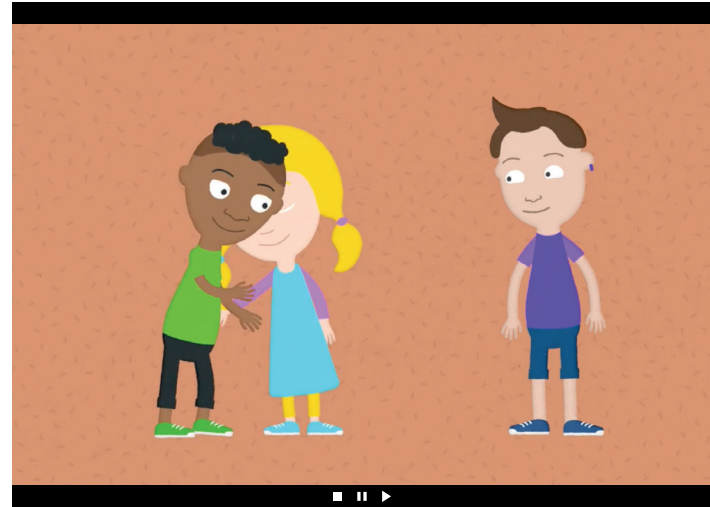
Sáhttibehtet go mitalit mii dán filmmas dáhpáhuvai?

RÁVISOLBUIDE:

Mii ávžžuhit álggahit ságastallama dainna ahte mánát vuos besset spontánalaččat mitalit, jus don ovdamearkka dihte jearat mii filmmas dáhpáhuvai. Dalle fuomášat mo mánát leat vásihan filmma, mo sii leat ipmirdan, ja maiddá mo njulget vejolaš boasttuáddejumiid mat sáhttet leat bohciidan.

Olu mánáid mielas sáhtta álggos leat heahpat ja váttis hupmat dáid áššiid birra. Sáhtta leat buorre vuohki bivdit mánáid mitalit maid sii leat oaidnán filmmas, go dalle beassá mánna geardduhit dan maid oinnii filmmas, ii ge dárbbas iežas jurdagiid ja dulkomiid mitalit.

2. DAT LEA MU RUMAŠ

Filmmas daddjojuvvui ahte buohkat mearridit iežaset rupmaša badjel. Ahte buohkain lea lohpi jearrat buorrestit, ja ahte lea lohpi vástidit juo dahje ii. Oallugiid mielas lea buorre buorrestit earáid.

Geaid lávebehtet dii buorrestit?

Maid sáhttibehtet dahkat jus muhtin jearrá buorrestit, ja dii ehpet hálit?

Maid sáhttibehtet dahkat jus dis lea miella leat šiega muhtimiin gii ii hálit buorrestit?

Dii mearridehpet ieža goas eará olmmoš oazžu din buorrestit, ja earát mearridit ieža háliidit go sii ahte nubbi buorresta sin. Muhtimat liikojit dávjá buorrestit, ja earát ges dušše muhtomin. Goappašat leat áibbas ortnegis. Go buorresta, de ferteba goappašagat háliidit dan dahkat.

3. VUOLLEDÁBIT ČAGALDUVVET JA VUOLLEDÁHPEDAGUT (VUOLLEDÁHPESTOHKOSAT)

Filmmas lei sáhka das go vuolledábiin (cissaskruvas ja cissasuoris) dovda buori čagalduvvama. Dan sáhttet oallugat dovdat duos dás.

Maid jurddašehpet go dál lehpet oahppan dien čagalduvvama ja buori dovddu birra?

Lea go mihkke maid jurddašehpet dan birra?

Olu mánáid mielas lea buorre dovdu go guoskkahit iežaset vuolledábiid (cissaskruva/cissasuori), dahje go guoskkahit eará sajiid rupmašis. Muhtimiid mielas lea maiddá gelddolaš oaidnit dahje guoskkahit eará mánáid vuolledábiid. Dieid sáhtta gohčodit stoagusin.

Lea áibbas dábalaš ahte mánát dieinna lágiin stohket, ii ge dat leat várálaš. Olu mánát dahket dan. Muhto lea deatalaš ahte mánát geat dien dahket ovttas, leat sullii ovttá ahkásaččat, ovttá stuorrát ja ovttá gievrrat, ja buohkain galgá leat miella searvat. Ii oktage galgga bággehallat. Ja buohkat sáhttet bissehit. Ii oktage galgga mearridit earáid rupmaša badjel.

Muhto rávisolbmot eai oaččo goassege bargat vuolledáhpedaguid (vuolledáhppestohkosiid) go leat mánáiguin fárrolaga, dahje eará dienlágan daguid. Eai ge stuora mánát ja nuorat. De sáhttet mánát soardahuvvat.

Mo jáhkkibehtet mánát sáhttet soardahuvvat jus rávisolbmot barget vuolledáhpedaguid mánáiguin (duohtadit/čájehit/govvejit mánáid dahje iežaset vuolledábiid (cissaskruva ja cissasuori)?

Jus rávisolmmoš bargá diekkáriid mánáin, de sáhtta bávččagit, dego dalle go nordada iežas dahje liiki njaskasa. Muhto ii dat álo bávččagahte gal rupmaša. Sáhtta baicca bávččagahttit dovdduid ja jurdagiid, nu ahte mánái šaddá váivi, dahje ballá, dahje dovdo onohassan čoavjjiis. Muhtimat eai soaitte dovdat váivves dovdduid dakkaviđe, muhto easka maŋgel. Go šaddá váivves dovdu dahje bávččas dovdo du siste, de dalle maiddá leat soardahuvvan. Danne lea hui deatalaš mitalit eará rávisolbmui.

Leažžá dál rumaš dahje dovddut mat bávččagit, dahje eai bávččat – de ii leat rávisolbmui lohpi bargat vuolledáhpedaguid mánáiguin. Ii goassege.

4. DAJA HEAITTE DAHJE ALE!

Muhtomin sáhtta leat nu ahte álggos lea hui somá stoahkat ja dádjut eará mánáiguin, ja de fáhkka ii leat šat somá.

Leat go dat goassege dinguin dáhpáhuvvat?

Maid de bargaidet?

Maid sáhtta dahkat go du mielas ii šat leat somá stoahkat? Mo sáhtta čájehit ahte it šat hálit eambo stoahkat?

De dajat ALE dahje HEAITTE! Ja jus earát eai bisán, de mitalat rávisolbmui.

Maid galgá dahket jus muhtin eará máná dadjá ALE dahje HEAITTE go lehpet stoahkame?

Jus eará mánát dadjet ALE dahje HEAITTE, de galgat mii guldalit sin. Dalle fertebehtet heaitit, dahje rievdadit vai buohkain lea somá.

5. LOAHPAHEAPMI

Dál leat oahppan ahte mii sáhttit dadjat ALE dahje HEAITTE jus earát dahket juoidá maid don it liiko, dahje maid ii leat lohpi bargat. Muhto muhtin mánáid mielas sáhtta leat váttis dadjat ALE dahje HEAITTE rávisolbmui, dahje dakkárii gii lea boarráseabbo, stuorrát dahje gievrrat go ieš, jus dat bargá juoidá maid sii eai liiko.

Maid sáhttibehtet dahkat jus ehpet nagot dadjat ALE dahje HEAITTE?

Dalle lea deatalaš mitalit eará rávisolbmui geasa luohat.

Episoda 2: NOROGGA LÁGAT

- Norgga lágat gusket buohkaide. Norgga lágat mearridit maid ii leat lohpi bargat.
- Norgga lágat mearridit ahte rávisolbmot galget fuolahit mánáid, ja ahte rávisolbmui ii leat lohpi soardit mánáid.
- Rávisolbmui ii leat lohpi mánáiguin bargat vuolledáhpedaguid (duohtadit/čájehit/govvet mánáid dahje iežaset vuolledábiid (cissaskruva ja cissasuori)).

Ságastallangažaldagat:

1. GEARDDUHIT

Sáhttibehtet go mitalit mii dáhpáhuvai dán filmmas?

2. NOROGGA LÁGAT

Maid bargá eanu Fie vuostá? Lea go dat lohpi?

Mat leat «lágat»?

Lágat leat dat njuolggadusat mas mis leat Norggas mat mearridit mii lea lohpi, ja mii ii leat lohpi.

Mat njuolggadusaid leat dis ruovttus?

Mat njuolggadusaid leat mis skuvllas?

Manne leat mis diekkár njuolggadusat?

Mii ráhkadit njuolggadusaid vai buohkain galggašii leat buorre leat ovttas. Ja seamma ládje leat Norgga lágat. Dat leat njuolggadusat buohkaide geat orrot Norggas, ja doppe čuožžu mii lea lohpi, ja mii ii leat lohpi.

3. ROHCOŠEAPMI II LEAT LOHPI

Fuomášeppet go maide maid ii leat lohpi bargat?

Diehtibehtet go maide maid rávisolbmot eai oaččo bargat mánáiguin?

Norgga lágain čuožžu ahte ii leat lohpi bargat maidege mii lea bávččas earáide. Doppe čuožžu maid ahte rávisolbmui ii leat lohpi bargat vuolledáhpedaguid mánáiguin (duohtadit/čájehit/govvet mánáid dahje iežaset vuolledábiid (cissaskruva ja cissasuori)). Dat gohčoduvo seksuála illasteapmin dahje rohcošepmin.

Seksuála illasteapmi sáhtta dáhpáhuvat mángga iešguđet ládje. Dat sáhtta leat go rávisolmmoš duohtada máná vuolledábiid (cissasuori/cinná dahje cissaskruva/cillu), bađa dahje čiččiid, dahje oažžu máná dahkat dan seamma iežainis. Dat soaita leat ahte rávisolmmoš coggá iežas cissaskruva/cillu máná njálbmái, cissasuorrái/cinnái dahje bahtii, dahje ahte máná ferte dan dahkat rávisolbmui. Dat sáhtta maidái leat go rávisolmmoš čájeha filmmaid main earát dahkat diekkáriid, dahje jus govve mánáid go dahket diekkáriid. Rávisolbmui ii leat lohpi dahkat diekkáriid.

Dahká go Fie juoidá mii ii leat lohpi?

Ii. Jus rávisolbmot barget vuolledáhpedaguid mánáiguin (duohtadit/čájehit/govvejit) mánáid dahje iežaset vuolledábiid (cissaskruva ja cissasuori), de lea ollesolmmoš gii dahká juoidá mii ii leat lohpi.

4. GO RÁVISOLBMOT RIHKKOT LÁGA

Go leat lágat ja njuolggadusat, de leat maidái muhtimat geat dárkkistit ahte dat čuvvojuvvojit.

Gii dárkkista ahte njuolggadusat čuvvojuvvojit ruovttus/mánáidgárddis/skuvllas?

Mii dáhpáhuvvá jus dii rihkkubehtet njuolggadusaid?

Fie eanu lea bargan juoidá maid ii leat lohpi. Maid berre Fie bargat din mielas?

Maid jáhkkibehtet dáhpáhuvvat jus Fie muitala iežas eadnái?

Diehtibehtet go gii dárkkista ahte olbmot čuvvot Norgga lágaid?

Leat politiiijat mat bearráigeheččet ahte olbmot čuvvot Norgga lágaid. Jus rávisolbmot barget juoidá maid ii leat lohpi, de lea politiiijaid bargu bissehit sin. Sii fertejit vuostá iskat ášši vai gávnnaht mii lea dáhpáhuvván, vai leat áibbas sihkkarat ahte rávisolmmoš duođai lea bargan juoidá mii lea lobiheapme. Go dan isket, de gohčoduvo dat ahte politiiijat dutket ášši. Go politiiijat dutket ášši, de hupmet buohkaiguin, ja jerret olu gažaldagaid. Jus politiiijat gávnnaht ahte rávisolmmoš lea bargan juoidá mii lea lobiheapme, de šaddá diggeášši. Doppe sáhttet okta dahje eambo duopmárat mearridit ahte rávisolmmoš ferte vuostá váldit veahki vai heaitá bargamis lobihis diŋggaid, ja son soaitá maidái biddjojuvvo giddagassii muhtin áigái.

Go rávisolmmoš biddjojuvvo giddagassii, de lea dat dan dihte vai ii šat bargga lobihis diŋggaid, ja suodjalan dihte sin geaid vuostá rávisolmmoš lea bargan baháid. Go muhtin biddjojuvvo giddagassii, de lea dat maidái dan dihte vai earát galget ipmirdit ahte dat maid son lea bargan, lea lobiheapme. Dat soaitá bissehit earáid bargamis dan seamma.

RÁVISOLBUIDE:

Mánát mat leat vásihan illasteami, sáhttet leat buorit sutnje gii lea illastan dahje rohčošan, ja soitet vuorjašuvvat dainna mii de dáhpáhuvvá jus son biddjojuvvo giddagassii. Dat sáhtta hehttet sin muitaleames. Danne sáhtta leat jierpmálaš ahte ii deattut ahte son gii lea illastan/rohčošan šaddá ráŋggáštuvo, muhto baicca čilget ahte giddagas lea báiki gos sáhtta oažžut veahki heaitit bargamis lobihis daguid.

Episoda 2: NORGGA LÁGAT

5. LÁHKA SUODJALA MÁNÁID

Norgga lágain čuožžu sihke dat maid ii leat lohpi bargat, ja doppe čuožžu maid dan birra maid galgá bargat. Doppe čuožžu ahte rávisolbmot galget fuolahit mánáid.

Mo sáhttet rávisolbmot fuolahit mánáid?

Guđet rávisolbmot fuolahit din, ja váruhit ahte dis lea buorre dilli?

6. LOAHPAHEAPMI

Jus rávisolbmot oidnet ahte mánát soardahuvvet, de fertejit dahkat juoidá bissehan dihte dan. Jus ovdamearkka dihte oidnet ahte máná lea viehkaleame geainnu ala biilla ovdii, de fertejit dahkat juoidá vai máná ii soardahuva. Buot rávisolbmot galget veahkehit mánáid geat dárbašit veahki. Dat čuožžu Norgga lágain, ja dan dihtet buot rávisolbmot.

Episoda 3: BALLAT

- Maid sáhtát dahkat jus balat juogamas, dahje jus muhtin balddiha dahje nihttá du?
- Maid dárbbášat don vai dovddat iežat oadjebassan?

Ságastallangažaldagat:

1. GEARDDUHEAPMI

Sáhttibehtet go mitalit mii dán filmmas dáhpáhuvai?

2. BALLAT

Mii dáhpáhuvai Fiein dán filmmas?

Manne son ballái?

Fie eanu barggai vuolledáhpedaguid suinna (barggai cissaskruva ja cissasuori dinggaid). Go Fie logai ahte ii šat hálit, ja ahte son áigu eadnái mitalit, de suhtai eanu. De balddihii son Fie hirmosit. Eanu nihtii su, ja logai ahte son áigu cábmit Fie, ja ahte buohkat suhttet sutnje jus mitala.

Jáhkkebehtet go ahte ednos lea riekta? Suhttet go buohkat Fiei jus son mitala?

Fie ii leat bargan maidege lobihemiid. Ii oktage suhta sutnje. Dat lea eanu gii lea bargan juoidá maid ii leat lohpi. Dan dihtet buot rávisolbmot. Go Fie mitala eará rávisolbmui, de ferte eanu heaitit, ja Fie oázžu veahki.

Mas dii ballabehtet?

Mii dáhpáhuvvá du siste go balat (dahje ballát)?

3. LEAT OADJEBAS

Jus don balat juogamas, mii de veahkeha?

Sáhtát go don dahkat juoidá vai šaddá buoret?

Jus juogamas ballabehtet, de sáhttibehtet hupmat rávisolbmui. Dalle son sáhttá jeddet din, ja rávisolbmot galget várjalit din.

4. OADJEBAS RÁVISOLBMOT

Fie eanu bargá juoidá maid ii leat lohpi, ja mii soardá Fie. Eanu balddiha Fie.

Maid galggašii Fie dahkat din mielas?

Fie berre hupmat rávisolbmui geasa luohtta.

Geainna lávebehtet dii hupmat jus áigubehtet mitalit juoidá mii lea veahá váivi dahje váttis?

Maid sáhttet rávisolbmot dahkat vai dii dovdebehtet iežadet oadjebassan?

Diehtágo oktage mii Alárbmatelefovdna lea?

Alárbmatelefovdnii sáhttibehtet ringet vaikko goas, beaivet ja ihkku maid. Doppe barget rávisolbmot geat leat hui čeahpit veahkehit mánáid ja nuoraid geain lea váttis dahje váivi. Buot mánát sáhttet ringet Alárbmatelefovdnii mas lea nummar **116 111** jus vásihit juoidá mii lea váivi dahje lobiheapme.

5. LOAHPAHEAPMI

Eanas rávisolbmot eai daga lobihis dinggaid mánáid vuostá, eai ge baldde mánáid. Muhto gávdnojit goitge muhtimat geat dahket dan. Ja jus ballabehtet ovttaga rávisolbmot, dahje oktage dahká juoidá mii ii leat lohpi, de fertebehtet mitalit eará rávisolbmui, vai oázžubehtet veahki.

Episoda 4: DAT II LEAT GOASSEGE DU SIVVA

TEMÁ

- Li leat goassege du sivva jus rávisolmmoš bargá vuolledáhpedaguid duinna (duohtada/čájeha/govve mánáid dahje iežaset vuolledábiid (cissaskruva ja cissasuori)).
- Geainna sáhtát hupmat jus dus lea váivves čiegusvuohta?
- Leage buorre ustit!

Ságastallangažaldagat:

1. GEARDDUHEAPMI

Sáhttibehtet go mitalit mii dán filmmas dáhpáhuvai?

2. VÁIVVES ČIEGUSVUOĐAT

Mii dáhpáhuvai Orakain?

Mii lea Oraka čiegusvuohta?

Orakas lea čiegusvuohta. Dat lea ahte soai leaba Maikain bargan vuolledáhpedaguid, vaikko Orak lea máná ja Maika lea rávisolmmoš.

Mo jáhkkibehtet ahte Orak dál dovdá?

Orakas šaddá čoavji bávččas go jurddaša mii lea dáhpáhuvan. Dat lea šaddan váivves čiegusvuohtan. Su mielas lei álggos veahá gelddolaš dat maid Maika dagai. Muhto de ipmirdii ahte ollesolbmui ii leat lohpi diekkáriid dahkat mánáiguin. De son ballá. Son lei iežas mielas veahá jalla maid, go son han lei mahkáš «ieš leamaš mielde das».

Leago Orak dahkan juoidá mii ii leat lohpi?

Li leat. Dat lea Maika gii lea dahkan juoidá mii ii leat lohpi, ii ge Orak.

Maid lea Maika dahkan mii ii leat lohpi?

Maika lea njávkadan iežas vuolledábiid (cissasuori/cinná) go Orak lei das. Son lea maiddái duohtadan Oraka cissaskruva/cillu, ja lea sihtan Oraka duohtadit iežas cissasuori/cinná. Son čájeha maiddái filmmaid gos rávisolbmot barget diekkáriid. Buot dieid lea lobiheapme dahkat mánáiguin.

Manne jáhkkibehtet ahte Maika dadjá ahte oallugat suhttet Orakii?

Maika lohká nie danne go áigu balddihit Oraka, vai son ii duostta mitalit oktiige.

3. DAT II LEAT GOASSEGE DU SIVVA

Manne ii duostta Orak mitalit iežas áhččái dan mii lea dáhpáhuvan?

Dat sáhtá leat váttis mitalit váivves čiegusvuođa, go ballá ahte rávisolbmot suhttet. Orak gáhtá go lea gielistan áhččái. Son ballá ja jáhkká ahte lea su sivva. Muhto ii leat goassege mánáid sivva jus rávisolbmot dahje nuorat barget vuolledáhpedaguid singuin (duohtadit/čájehit/govvet) mánáid dahje iežaset vuolledábiid (cissaskruva ja cissasuori).

Orak lea maid buorre Maikai. Su mielas lea somá go nie rávis nieida háliida leat suinna ovtta, ja soai leaba olu somás dinggaid bargan. Son ballá mii de geavvá Maikain jus son mitala maid soai leaba bargan.

Muhto Orak ferte mitalit, vaikko lea ge buorre Maikai. Dat maid Maika dahká, lea lobiheapme. Maika dárbaša veahki vai heaitá.

4. GEAINNA SÁHTTÁ HUPMAT?

Loahpas muitala Orak maid soai Maikain leaba bargan.

Geasa son muitala?

Orak muitala áhččái. Áhčči ii suhta, son jeđđe ja ipmirda.

Mo dovdá Orak maŋgel go lea muitalan?

Buot rávisolbmot galget fuolahit ahte mánáin lea oadjebas dilli. Dat čuožžu Norgga lágain. Danne lea hui deatalaš ahte dii muitalehpet muhtin rávisolbmui jus oktage rávisolmmoš bargá juoidá mii dahká ahte dii ballabehtet dahje šaddá váivi, dahje jus dis lea eará váivves čiegusvuohta.

Guđiid rávisolbmuide lea din mielas buoremus muitalit váttis dahje váivves áššiid?

Sáhttet leat máŋga rávisolbmo geaidda sáhttihehtet muitalit. Sáhtta leat oahpaheaddji, dahje muhtin rávisolmmoš mánáidgárddis, eadni, áhčči, dahje áhkku. Buot diet rávisolbmot galget veahkehit din ja fuolahit ahte dis lea oadjebas ja buorre dilli. Buot diet, ja olu earát, leat dakkárat geaidda sáhttihehtet muitalit jus ballabehtet juogamas. Ja jus dii geahččalehpet muitalit muhtin rávisolbmui, ja son ii gula, de fertebehtet geahččalit eará rávisolbmui muitalit!

Lea maiddá telefvdnnummar geasa sáhtta riŋget. Dat lea Alárbmatelefovndna, ja dohko lea nummar: 116 111. Doppe barget šiega rávisolbmot geat leat hui čeahpit veahkehit mánáid.

5. LOAHPAHEAPMI: LEAGE BUORRE USTIT

Rávisolbmot galget várjalit mánáid. Muhto mánát sáhttet maid várjalit eará mánáid! Mii lea hui buorit ustibat go váruhit ahte earáin lea buorre dilli.

Mo sáhttet mánát várjalit eará mánáid?

Okta vuohki mo mánát sáhttet várjalit eará mánáid, lea ahte eai daga dakkár diŋggaid ovttas maid buohkat eai hálit. Muhtomin lea dis somás stoagus, muhto de ii leat muhtima mielas šat somá. Son soaitá sihtat heaitit, dahje šaddá váivi, dahje áibbas jaska. Dalle fertebehtet heaitit, rievdadit stohkosa vai šaddá somá buohkaide, dahje fuomášit eará stohkosa.

Maid dahkabehtet jus ustit muitala ahte sus lea váivves čiegusvuohta?

Jus muhtin ustit muitala ahte sus lea váivves čiegusvuohta, de sáhtta leat váttis diehtit maid dii galgabehtet dahkat. Ustit soaitá lohkat ahte dii ehpet oaččo oktiige muitalit! Vaikko lehpet lohpidan ahte ehpet áiggo muitalit, de fertebehtet liikká muitalit rávisolbmui. Ii oktage mánná galgga dárbašit doalahit váivves čiegusvuođaid. Sii dárbašit veahki rávisolbmui. Sáhtášeidde go ovttas mannat rávisolbmui muitalit dan váivves čiegusvuođa? Dahje sáhtát akto muitalit čiegusvuođa rávisolbmui. Dii han lehpet buorit ustibat liikká, vaikko leiddet ge lohpidan ahte ehpet áiggo muitalit. Buorit ustibat veahkehit guđet guimmiideaset. Ja mánát geain leat váivves čiegusvuođat, dárbašit veahki rávisolbmui.

RÁVISOLBMUIDE:

Don sáhtát áinnas loahpas fas humadit mánáiguin dan birra guđiid rávisolbmuide sii luhttet ja geaidda leat oadjebasat, ja muitalit sidjiide ahte don leat okta sis geainna sáhttet hupmat. Čále áinnas Alárbmatelefovndna nummara távvalii.

Jus lea áigi, de sáhtát čađahit aktivitehta «Lag et sikkerhetsnett», man gávnнат dáppe:

reddbarna.no/jegerher/verktoy/undervisning-til-barn-og-unge

Eará gažaldagat mat mánáin soitet leat

Dása leat čohkken muhtin gažaldagaid maid mánát soitet jearrat go leat geahččan filmmaid, mat sáhttet leat rávisolbmuide vaddásat vástidit. Mis leat muhtin evttohusat, mat sáhttet du dahkat oadjebasabun go mánát jearahišgohtet.

1 *Mo lean mun leamaš sieman? Mo bođii sieman eatni čoavjái?*

Filmmas mitaluvvui ahte dii leppet oktii leamaš unna siepmanaččat. Diet «sieman» ii leat áibbas dego eará siepmanat. Go siepmansealla mii boahhtá dievdoolbmo cissaskruvas/cillus, seahkána monneseallain mii lea nissonolbmo čoavjjiis, de šaddá juoga maid mii gohčodit embryo – dahje mánnáčuolbman. Diet embryo lea olbmo álgu, ja dat lea hui hui unni, dego unna siepmanaš.

Eanas mánát ráhkaduvvojit dainna lágiin ahte eadni ja áhčči leaba álás seanggas ja njávkkadeaba goabbat guoimmiska. Dalle čagalduvvet sudno vuolledábit, ja áhčis šaddá miella coggat iežas cissaskruva/cillu eatni cissasuori/cinná sisa. Áhčči cissaskruvva/cillu lea šaddan garas ja eatni cissasuorri/cinná fas linis. Cissasuorri/cinná lea sierra ráigi mii nieiddain ja nissonolbmuin lea cissaráiggi ja bahtaráiggi gaskkas.

Go áhči cissaskruvva/cillu lea eatni cissasuori/cinná siste, de bohtet das olu siepmanseallat mat vudjet hui johtilit monnesealla lusa mii lea eatni siste. Muhtomin deaivá siepmansealla monnesealla ja de šaddá embryo, dahje mánnáčuolbma. Dat stuorrugoahhtá doppe eatni čoavjjus, ovcci mánu. Ja de boahhtá olggos áibbas gárvves mánnán!

Muhtomin dárbbasit váhnemat veahki ráhkadit máná. Dat soaitá jus leat guokte eatni dahje guokte áhči, dahje jus eatni dahje áhči rumaš ii sáhte ieš ráhkadit máná. Dalle sáhttiba oažžut veahki buohcciviesus.

RÁVVAGAT RÁVISOLBMUIDE:

Eai buot mánát soaitte dovdat alcceseaset guoskat dan dábálaš vuogi mo mánát šaddagohtet. Danne lea deađalaš maiddái čilget eará vugiid, vai sii eai dovdda iežaset olggobealde dahje stigmatiseriejuvvon, erenoamážit luohkkáskihpáriid ektui. Mii leat duos badjelis addán vejolaš čilgehusa, muhto dan fertet heivehit daidda mánáide geaiguin humat.

2 *Manne háliidit muhtin rávisolbmot bargat vuolledáhpedaguid mánáiguin (duohtadit/čájehit/govvet mánáid dahje iežaset vuolledábiid (cissaskruva ja cissasuori)?*

Manne dahkaluddet muhtin rávisolbmot ahte Norgga lágat eai gávdno?

Dat lea hui buorre gažaldat. Midjiide sáhtta leat váttis ipmirdit manne sii dan háliidit, ja dávjá mii eat dieđe. Muhto dat maid mii diehtit, lea ahte rávisolbmuin ii leat lohpi dan bargat, vaikko mii livččii ággan. Rávisolbmot geat dan barget, fertejit oažžut veahki heaitit dakkáriid bargamis, ja mánát geat leat vásihan dan, fertejit maid oažžut veahki. Danne lea hui deađalaš mitalit.

RÁVVAGAT RÁVISOLBMUIDE:

Lea deađalaš váldit mánáid gažaldagaid duođas. Mánát geahččalit áddet máilmmi, ja jerret dávjá sivaidda ja oktavuođaid birra. Muhto dat ii mearkkaš ahte sidjiide lea álo ávki oažžut olles ja dievas vástádusa. Badjelis lea dábálaš ovdamearka ja evttohus mo sáhtát vástidit, vaikko liikká it čilge vuđolaččat manne muhtimat rohčošit ja illastit.

Sáhtát maiddái čájehit rabasvuođa mánnái jus ovdamearka dihte dajat: «Diet lea buorre gažaldat. Manne jáhkát don ahte rávisolbmot barget diekkár dinggaid mánáid vuostá?» Dalle oáččut vejolašvuođa duođasit dahje njulget jurdagiid mat mánáin alddiineaset soitet leat das manne illasteapmi dáhpáhuvvá.

Lea deađalaš muitit ahte mánát sáhttet gažaldagaid jearrat eará ákkaid go dušše sáhkkiivuođa dihte. Sis soaitá leat miella mitalit, ja gažaldagaid jearran sáhtta leat vuohki mo álggahit ságastallama. Dalle lea deađalaš ahte don attát sidjiide dan vejolašvuođa.

3 *Áhčči cakkai febarmihttára mu bahtii go ledjen buohcci. Ja dálkasa maiddá. Dat lei bávččas ja unohas. Lea go dat lohpi?*

Muhtomin fertejit rávisolbmot veahkehit mánáid ja dalle sii guoskkahit vuolledábiid. Ovdamearkka dihte jus sihkkot bađa go leat leamaš hivssegis, basset várrogasat, mihtidit febara dahje bidjet dálkasiid. Muhtomin soaitá dat leat unohas dahje bávččas. Muhto dan fertejit rávisolbmot dahkat vai dutnje šaddá buoret. Dat lea lohpi, ja lea dábálaš.

4 *Manne lea lobiheapme oažžut mánáid duohtadit rávisolbmuid vuolledábiid (cissaskruvalcillul/cissasuoril/cinná)? Manne lea lobiheapme go Maika sihtá Oraka duohtadit iežas cissasuoril/cinná?*

Jus rávisolbmot ja mánát barget vuolledáhpedaguid ovttas (= go rávisolbmot duohtadit/čájehit/govvejit mánáid dahje iežaset vuolledábiid (cissaskruva ja cissasuori)), de sáhttet mánát soardahuvvat. Sis sáhttet vuolledábit dahje bahta šaddat hui bávččas, muhto sidjiide sáhttá maid šaddat hui váivi, ballu dahje čovvji unohas. Go Fie eanu sihtá Fie čohkut guolggaid iežas cissaskruvas/cillus, de lea dat Fie mielas hui ártet. Manjel soaitá čovvji šaddat unohas ja son soaitá ballat go eanu fas boahtá. Fie ednos ii leat lohpi dien bargat, dat lea áibbas gieiddus. Nu čuožžu Norgga lágain.

5 *Lea go mánáin lohpi duohtadit eará mánáid vuolledábiid (cissaskruval cissasuori)?*

Olu mánát liikojit duohtadit iežaset vuolledábiid. Olu mánát háliidit maiddá iskat dahje geahččat eará mánáid vuolledábiid ja bađaid, ja stoahkat doavt-tirstohkosiid ovttas. Dat lea lohpi jus buohkaid mielas lea somá. Muhto lea deatalaš ahte mánát geat stohket vuolledáhpestohkosiid ovttas, leat sullii ovtta boarrásat, ovtta stuoru ja ovtta gievrrat, ja buohkain galgá leat miella searvat. Ii oktage galgga bágget ii ge dájuhit earáid stoahkat vuolledáhpestohkosiid. Buot mánáin lea riekti mearridit iežaset rupmaša badjel.

Gehččet maiddá episoda 1, ságastallangažaldat 3: Vuolledábiid čagalduvvan ja vuolledáhpestohkosat

6 *Lea go rávisolbmuid lohpi duohtadit guhtet guimmiideaset vuolledábiid?*

Rávisolbmuid lea lohpi duohtadit ja njávkkadit guhtet guimmiideaset vuolledábiid jus goappašagat háliideaba. Rávisolbmot lávejit leat guovttá go dan barget. Oallugiid mielas lea buorre dan dahkat go leaba ráhkkásaččat. Dat lea hui fiinnis ja buorre, ja juoga mas eai leat earát mielde ja juoga maid earát eai dárbbas diehtit.

7 *Mii dáhpáhuvvá jus máná mitala rohčošeami birra? / Mii dáhpáhuvvá jus Fie dahje Orak mitala eará rávisolbmui?*

De galgá rávisolmmoš ringet politiijade. Politiijat galget bissehit Fie edno ja Maika nu ahte Fie ja Orak eaba šat dárbbas bagat vuolledáhpedaguid sudnuin (bargat cissaskruva ja cissasuori dinggaid). Ja Fie ja Orak galgaba beassat hupmat rávisolbmuid geat lea hui čeahpit hupmat mánáiguin geat leat vásihan juoidá mii lea dahkan ahte sis lea váivi, ballu dahje mii lea dahkan ahte čovvji dovdo nu unohassan.

Gehččet maiddá episoda 2, ságastallangažaldat 3: Go rávisolbmot rihkkot lága.

8 *Manne ii nagot Fie mitalit dahje lohkat: heaitte!*

Go olmmoš ballá hui olu, de sáhttá láhttet iešguđetge ládje. Muhtimat huiket, earát viehkalit. Muhtimat šaddet áibbas jaska, áibbas jaska danne go ballájit nu sakka ahte eai nagot lihkkasit. Dat dovdo meastta dego livččii jieknan galbmon. Nu soittii Fie dovdan.

Fie mielas lea váttis lohkat ahte son ii áiggo dahkat dan maid eanu sihtá. Rávisolbmot han mearridit olu mánáid badjel, ja mánát lávejit galget jeagadit rávisolbmuid. Dábálaččat leat riehta ahte mánát jeagadit rávisolbmuid. Muhto go rávisolmmoš áigu dahkat juoidá mii ii leat lohpi, de gal ii galgga jeagadit. Dalle lea mánáin riekti lohkat ahte ii áiggo, ja riekti mitalit eará rávisolbmui.

9 *Manne balddiha eanu Fie? / Manne dadjá Maika ahte oallugat bohtet suhttat Orakii?*

Soai balddiheaba Fie ja Oraka danne go ballet ahte earát bohtet diehtit maid soai bargaba. Dan eaba hálit, go de ferteba heaitit.

Dat dáhpáhuvvá ahte rávisolbmot geat barget vuolledáhpedaguid mánáiguin, jurddašit ahte lea vuogas nie balddihit mánáid. Muhto jus rávisolmmoš balddiha máná, de lea hui deatalaš mitalit eará rávisolbmui, vaikko man balus livččet. Go dalle don dárbbasat veahki.

Manne lea olu rávisolbmuid mielas váttis hupmat mánáiguin seksuála illastemiid birra?

Olu rávisolbmot dihtet ahte lea deaŋalaš mánáiguin hupmat seksuála illastemiid birra, muhto leat liikká eahpesihkkarat movt dan galgá dahkat. Dasa sáhttet leat máŋga siva:

Ballu ahte máná ballagoahtá

Mánáid seksualitehta lea áibbas earálágan go rávisolbmuid seksualitehta. Rumašlaš ja psykologalaš dovddut leat goabbatláganat, ja mánáin sáhttet danne leat earálágan reakšuvnnat dakkár áššiid ságastallamii go rávisolbmui. Seammás fertet muitit ahte mánáide sáhtta leat issoras oahppat ahte gávnojit rávisolbmot geat barget lobihis diŋggaid mánáiguin.

Mii hupmat dávjá mánáiguin eará áššiid mat sáhttet balddihit sin, nugo ahte galgá váruhit biillain dahje maid galgá bargat jus álgá buollit. Dakkáriid mii gal liikká hupmat mánáiguin almmá makkárge eahpádusaid haga, ja geahččalit muddet nu ahte sii ipmirdit man deaŋalaš lea várjalit iežas ja mii oahpahit sidjiide movt dan dahkat, muhto dainna lágiin ahte eat balddit sin dárbbasmeahttumit.

Dien muddema fertet mii maiddái máhttit go hupmat mánáiguin seksuála illastemiid birra. Go hupmat mánáiguin dan birra ahte sii eaiggáduššet iežaset rupmašiid, ahte sis lea lohpi sihtat heaitit, ja ahte sii álo ožžot muitalit jus vásihit juoidá mii lea váivi dahje váttis, de dahkat mii mánáid oadjebassan.⁷ Dán bagadusas addit mii konkrehta rávvagiid ja evttohusaid dasa mo sáhtášii dadjat go hupmá mánáiguin dáid birra.

Ballu ahte mánát sáhttet fuomášit hutkat illastanfearániid mat eai leat duođat

Oallugat ballet ahte go addá mánáide dieđuid seksuála illastemiid birra, de sáhtta dat dagahit ahte sii muitalit fearániid mat eai leat duođat rávisolbmuid birra geat eai leat bargan maide baháid. Dat dáhpáhuvvá hui hárvve. Lea baicca mihá stuorát váttisvuohta ahte mánát eai muital, dahje eai čielgasit dovddat maid sii leat vásihan. Jus máná muitala ahte lea vásihan illasteami,

de lea dat luohhtevašvuođa mearkan sutnje geasa muitala. Ii leat ovttaskas rávisolbmo bargu árvoštallat lea go máná muitalus duohta vai ii, go dat lea fágaolbmuid bargu. Jus don boađat gullat dakkár muitalusa, de galggat čájehit ahte jáhkát mánái, doarjut máná, ja dieđihit mánáidsuodjalussii ja/dahje politiijaide, vai sii čuovvolit ášši. Dan birra gávnnat dieđuid siiddus 20.

Unohas oažžut persovnnalaš gažaldagaid rupmaša ja sexa birra

Vai šaddá buorre ságastallan mánáiguin seksuála illastemiid birra, de fertet maid hupmat rupmaša ja seksualitehta birra. Vaikko tv:s, radios ja Interneahtras lea olu sexa, de lea dat liikká ain tabu-ášši. Muhtin rávisolbmuid mielas lea heahpat dahje unohas hupmat diekkár temáid birra. Heahpanaddan sáhtta hehttet ságastallama. Dalle sáhtášii leat ávkin ovdalgihtii jurddašit mo áigu čilget áššiid, vai dat ii boađe nu fáhkkestaga.

Rávisolbmot eai galgga mánáiguin hupmat iežaset seksuála vásáhusaid birra. Jus mánát jerret du iežat seksuáleallima birra, de sáhtát dadjat ahte dat lea juoga mii gullá du priváhta eallimii man it muital oktiige. Deaŋaleamos lea ahte it duššindaga máná gažaldagaid, it ge heahppásuhte sin danne go jerret. Geahččal vástidit nu bures ja rehálaččat go sáhtát, ja guldal dárkilit maid máná háliida diehtit.

Ballu ahte máná «movttáska» iskagoahtit iežas seksuála dovduid

Muhtin rávisolbmot ballet ahte go mánát ožžot dieđuid seksualitehta birra, de leat sii movttiidahttime mánáid iskat dan man birra muitalit, ovdal go leat láddan dasa. Lea deaŋalaš diehtit ahte buot mánáin leat seksuála dovddut ja sáhkkiivuohta iežaset ja earáid rupmašiid hárrái. Ollu mánát álget árrat masturberet ja seksuálalaččat stoahkat eará mánáiguin. Dat lea sihke lunddolaš,

7) Fønhus ja Dalsbø (2015), Undervisning om seksuelle overgrep virker trolig forebyggende, Folkehelseinstituttet. Forskningsoversikt 2015, <https://www.fhi.no/publ/2015/undervisning-om-seksuelle-overgrep-virker-trolig-forebyggende/>

Oahpaheddjiide:

Ráhkkaneapmi oahpahussii seksuála illastemiid birra

Lea deađalaš bures ráhkkanit ovdal go doalat oahpahusa seksuála illastemiid birra. Dá leat muhtin áššit mat min mielas leat deađalaččat.

- **Gávnnat lea go din skuvllas ođasmahttojuvvon dustehusplána seksuála illastemiid hárrái.** Dakkár plána galgá sistađoallat eastadandoaimmaid ja rutiinnaid dasa maid galgabehtet bargat jus gávnnađuvo ahte okta din skuvlla ohppiin lea vásihan illasteami/rohčošeami. Jus skuvllas ii leat dustehusplána, de sáhttihehtet atnit Redd Barna evttohusa: reddbarna.no/jegerher/verktoy/skole
- **Geavat eará ásahusaid ja resurssaid.** Go plánebehtet ja ráhkkanehpet oahpahussii, de sáhtta leat ávkkálaš gulahallat ovdamearkka dihte mánáidsuodjalusain, guovddážiin mii fuolaha inseasta- ja illasteami gillájeddiid, suohkana veahkkedoaimmain, kriisaguovddážiin, politiijaiguin dahje eará relevánta ásahusain. Dát lea deađalaš danne go sáhtta leat ávkkálaš jus dus leat gulahallanolbmot guoskevaš doaimmain jus muhtin muitala illasteami birra. Sis sáhtta maid oazžut rávvagiid ja fágalaš bagadallama. Dáppe gávnnat Norgga inseasta- ja illastanáššiid guovddážiid: <https://fmso.no/finn-et-senter/> Sámi naššuvnalaš gealbobálvalus, SÁNÁG/SANKS fálla psyhkalaš dearvvašvuodasuddjema ja gárrendilledivššu: <https://finnmarkssykehuset.no/fag-og-forskning/sanks>
- **Huma iežat bargoguimmiiguin.** Bivdde áiggi bargiidčoahkkimis hupmat mánáid seksualitehta, seksuála illastemiid ja skuvlla dustehusplána birra. Rávisolbmuiin soitet maid leat olu gađaldagat, ja de lea ge deađalaš ságastallat bargoguimmiiguin ovdal go čađahehpet oahpahusa. Nu leat buohkain dieđut ja dovdet iežaset oadjebassan go bohtet gađaldagat ja vejolaš áššit. Lea erenoamáš deađalaš ahte dearvvašvuodádivššár ja sosiáloahpaheaddji leat mielde.
- **Ale čađat oahpahusa akto.** Berrebeahhti leat guoktin luohkkálanjas. De sáhtta nubbi observeret ja fuomášit vejolaš reakšuvnnaid ohppiin, dahje eará áššiid maid berre dustet, dan botta go nubbi sáhtta joatkit oahpahusain.

- **Hárjehala.** Olu rávisolbmot eai leat hárjánan hupmat mánáiguin seksuála illastemiid birra. De sáhtta leat ávkkálaš ovdalgihtii jurddašit mo áigut dadjat, ja mo áigut iešguđetge gađaldagaid vástidit. Dán gihttagis leat mis mánga evttohusa, muhto lea deađalaš ahte don oahpaheaddjin válddát sániid alcesat ja dajat dainna lágiin mii dutnje lea lunddolaš. Hárjehala áinnas jitnosit mo áigut dadjat.

- **Ráhkat váhnemiidda/ovddasteddjiide diehtoreive mas muitalat ahte skuvlajagi mielde galget mánat oahppat seksuála illastemiid birra.** Leat deađalaš ahte váhneamat eai oáččo diehtit guđe dihto beaivvi dat galgá dáhpáhuvat.

Dasa leat mánga ákka:

- Jus muhtin mánna vásiha seksuála illastemiid ruovttus, de sáhtta son dollojuvvot ruovttus dan beaivvi go oahpahuvo dan birra.
- Jus mánna vásiha illastemiid, de sáhtta válljet jávkát dan beaivvi, go ii duostta searvat.
- Jus mánna lea eará ákkaid dihte eret skuvllas dan beaivvi, de sáhttet bohciidit ságot ja vuoigatmeahhtun jáhkut.

Dáppe lea diehtujuohkinreive málle:

reddbarna.no/jegerher/verktoy/undervisning-til-barn-og-unge

- **Huma ovdalgihtii ohppiiguin geaid dieđat leat vásihan illasteami.** Jus dieđat ahte dus lea oahppi gii lea vásihan illasteami, de lea deađalaš ahte humat suinna ovdal oahpahusa. Jeara oahppis háliida go son leat mielde diimmus, ja divtte oahppi iežas válljet.

Maid dagat jus mánná muitala illasteami/rohcošeami birra?

Jus muhtin mánná háliida muitalit, de fertet don leat su guovdu oadjebas rávisolmmoš. Gávna heivolaš báikki gos sáhttibeahhti ságastallat, guldal maid mánná muitala ja divtte máná stivret ságastallama. Čájjet ahte don jáhkát sutnje, ja daja ahte lea áibbas riehta go muitala. Čáles eandalii dan maid mánná muitala, go dat sáhtta maŋjel leat dutnje veahkin čuovvolanbargus.

Leage dihtomielalaš iežat rolla hárrái. Leaččat dál oahpaheaddji, váhnen dahje eará rávisolmmoš geasa mánná lea luohttán, de muite ahte it leat don gii galggat dutkat ášši. Mánná ii dárbbas dutnje muitalit buot ja don it galgga jearahit nu dárkilit. Don galggat jáhkkit dasa maid mánná muitala, doarjut máná, ja dieđihit viidáseappot mánáidsuodjalussii dahje politiijaide.

Jus barggat skuvllas dahje mánáidgárddis, de soaitá dis leat dustehusplána mii čilge maid galggat bargat. Skuvllaid ja mánáidgárddiid bargit galget álo muitalit iežaset vuorjašuvvamiid iežaset hovdii, muhto sis lea maid iešheanalaš dieđihangeatnegasvuohta. Dat mearkkaša ahte jus jodiheaddjit eai ovddit ášši, ja don oaivvildat ahte lea ágga vuorjašuvvat, de fertet ieš dieđihit. Muite ahte dus lea vejolašvuohta riŋget anonyman ja digaštallat ášši mánáidsuodjalusain, politiijaiguin dahje inseasta- ja illastanáššiid guovddážiin (<https://fmso.no/finn-et-senter/>) jus leat eahpesihkar das maid galggat bargat.

Gávnnat dárkilet čilgehusa gihppagis «*Hvordan møte og følge opp barn som forteller*»: reddebarna.no/jegerher/verktoy/undervisning-til-barn-og-unge

MEARKKA-
ŠUMIT

Gos sáhttit oahppat eambbo mánáid seksuála illastemiid birra?

Jus dárbbášat veahki:

Buot mánát ja nuorat sáhttet ringet Alárbmatelefovdnii man nummar lea **116111** jus alddis dahje earáin leat váttisvuođat, ja rávisolbmot sáhttet ringet dohko jearrat maid sii galget bargat.

Neahttsiiddut (eai vuos sámegeilli):

Sámi naššuvnnalaš gealbobálvalus, SÁNÁG/SANKS fállá psyhkalaš dearvvašvuođasuddjema ja gárrendilledivššu:

<https://finnmarkssykehuset.no/fag-og-forskning/sanks>

Utsatt mann lea organisašuvdna illástuvvon dievdduid ja sin oapmahaččaid várás: www.smi.utsattmann.no/

Redd Barna neahttsiiddus redbarna.no/jegerher leat dieđut seksuála illastemiid birra, filmmat ja eará diehtujuohkinávdnasat ja digitála reaidut maid sáhtát geavahit eastadit ja hehttet mánáid seksuála illastemiid.

Mánáide ja nuoraide: <http://jegvilvite.no/> Dáppe leat buorit dieđut veahkaválddi, rohčošeimiid ja illastemiid birra, ja gos sáhttá veahki oážžut.

<https://dinutvei.no/> – <https://dinutvei.no/se/> Nasionála neahttabáiki veahkaválddáláshvuođa birra lagas oktavuodain, veagalváldima ja eará seksuála illastemiid birra. Lea Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress (NKVTS) (Nasionála máhttguovddáš veahkaválddi ja traumáhtalaš streassa birra) mii doaimmaha neahttabáikki Justiisa- ja gearggusvuođadepartemeantta olis.

Neahttekursa:

RVTS Nord ja Høgskolen i Narvik leat ovdánahtttán e-kurssa: «Vold og seksuelle overgrep mot barn». Kursa lea jurddašuvvon oahpaheddjiide ja mánáidgárdebargiide ja dan ádjána 3-5 diimmu čađahit, <http://helsekompetanse.no/kurs/vold-og-seksuelle-overgrep-mot-barn>

Girjjit rávisolbmuide:

Søftestad, Siri (2018) *Grunnbok i arbeid med seksuelle overgrep mot barn*, Universitetsforlaget

Inge Nordhaug (2018) *Kva ser vi, kva gjer vi, Omsorgssvikt, vald og seksuelle overgrep. Skulen og barnehagen sine oppgaver*, Fagbokforlaget

Carolina Øverlien (2015), *Ungdom, vold og overgrep – skolen som forebygger og hjelper*, Universitetsforlaget.

Margrete Wiede Aasland (2015), *Barna og seksualiteten*, Cappelen Damm Akademisk

Margrete Wiede Aasland (2014), *Si det til noen – en bok om seksuelle overgrep mot barn og unge*, Cappelen Damm Akademisk

Girjjit mánáide:

Ellen Hofsø (2007), *Sárái: nuoraidromána*, Davvi girji

Bjørn Nitteberg (1998), *Váibmoliedáš*, Orkana